

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Görkəmli maarifçi, pedaqoq, ədəbiyyatşünas və publisist
Fəridun bəy Kəçərliyənin anadan olmasının
150 illik yubileyinə həsr olunmuş

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI
(25-26 noyabr 2013-cü il)

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı – 2013

F.B.KÖÇƏRLİNİN MÜƏLLİM HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Maarif və mədəniyyətimizin inkişafında misilsiz xidməti olan, Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil alan ədəbiyyatşünas-alim Firudin bəy Köçərlinin pedaqoji fikir tariximizdə qiymətli yeri vardır. Şuşada açılmış rus məktəbində təhsil alan, ZQMS-nin Azərbaycan bölməsini bitirən, Qori Müəllimlər Seminariyasında müəllim işləyən, Azərbaycanda müstəqil müəllimlər Seminariyasının açılmasına çalışan, Qori Seminariyasının Azərbaycan bölməsini Qazağa köçürən humanist insan, novator pedaqoq, böyük tədqiqatçı alim F.B.Köçərli pedaqogika elminin bütün istiqamətləri üzrə fikri olan şəxsiyyətlərdəndir. Müəllimlik fəaliyyətindən qürur duyan pedaqoq alim böyüyən nəslin həyata hazırlanmasında böyük xidmətləri olan bu peşə adamlarına böyük rəğbət bəsləmiş, onların əməyinə yüksək qiymət vermişdir. O, dərindən dərk edirdi ki, məktəbin tərbiyə işinin canını yaxşı xalq müəllimi təşkil edir. Çünki hamıdan ziyadə xalqın qeydinə qalan, onun gözünü açan və qəlbini elm nuru ilə dolduran müəllimdir. F.Köçərli müəllimi millətin çırağı, hayatın günəşi, yaşayışımızın rəvnəqi hesab edirdi. Müəllim uşağı sevməyi, onu duymağı, qəlbinə daxil olmağı, bir insan kimi hörmət etməyi bacarmalıdır. Müəllimin böyüyən nəslin formalaşmasında böyük rol oynadığını nəzərə alan F.Köçərli uzun müddət müəllim hazırlığı ilə məşğul olmuşdur. O, müəllim hazırlığına dair «İrsad» qəzetində (1906, 28 avqust) dərc etdiyi məqaləsində yazırdı: «çətni, xəstəliyi bilmək, onun səbəblərini kəşf etməkdir. Xəstəlik müəyyən edildikdə onun müalicəsi, çarəsi asandır». O, bu çərəni elinə, vətəninə, xalqına sədəqətli, fədakar və qeyrətli, elmi və bilikli müəllim hazırlığında görürdü. Qaranlıqda qalanlarımızın halına yanmaq və onları mərifət «nuru ilə işıqlandırmaq biz müəllimlərə borcudur» fikri ilə yaxşı müəllim obrazını yaratmağa çalışan F.Köçərli bu nəcib keyfiyyəti təlim-tərbiyə sistemində müəllim hazırlığı işini seminariya tələbələrinə hər vaxt aşılamaqdan zövq alırdı. Seminariya məzunlarına yazdığı məktublarında onları ruhlandırır, müəllim adını yüksək tutmağa çağırır və dəyərli nəsihətlər verir. O, «Müəllimlərimiz və onların halı», «Yarımqıqlarımız», «Müəllimlər ictimaiyyətinə dair», «A.O.Cernyayevskinin xatirəsi», «təlim xeyr edənlərimizin cəzası» və s. məqalələrində müəllimlərin, onun peşə fəaliyyətindən, sənətindən söhbət açır. «Yarımqıqlarımız» məqaləsində göstərirdi ki, hamıdan ziyadə millətin qeydinə qalan, ona

* BDU, professor

ruh verən, gözünü açan, qəlbinə elm nuru səpən əlbəttə ki, gərək müəllim olsun... Müəllim yalnız müsəlman uşaqlarının təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmayıb, onların valideynlərinə dəxi işıq salsın. Amma səd əfsus bizim müəllimlər bu qisim niyyətlərdən uca fikirlərdən onların qəlbində və başlarında bir əsər görünməz. Ancaq gündə iki-üç saat təlim və tədris ilə məşğul olub, kəslərinin dəlincə olurlar. Əlbəttə demirik ki, kənd müəllimləri içərisində qeyrət-mənd, zillət təşəbbüsü çəkən və ona şəvq il qulluq edən müəllimlərimiz yoxdur, var... amma belələri çox azdır. Yoxluq dərəcəsinədir. Əksəriyyəti yarıncıqlardır ki, millətimizin maarif və tərbiyəsi yolunda bir hünər göstərməyiblər.

F.Köçərli yaşadığı dövrdə onu qanə etməyən müəllimlərin olduğunu da görür və ona münasibət bildirirdi. O, gündə iki-üç saat dərס deməklə vəzifəsini bitmiş hesab edən müəllimlərə qarşı çıxırdı. O, müəllimlərdən xalq içərisində olmağı, pak və müqəddəs niyyətlərlə, dərin fikirlərlə, qayələrlə yaşamağı və bu məqsədlə vuruşmağı tələb edirdi. F.Köçərli xalq təşəbbüsünü çəkən, həvəslə xalqına xidmət edən müəllimlərin olması ilə fərləhəndirdi. Aydındır ki, belə dəyənəli, xalqın qeydinə qalan, yüksək ideyali müəllimlər sırasına o təbi ki, N.Nərimanovu, C.Məmmədquluzadəni, R.C.Əfəndiyevi, Səfərlibəy Vəlibəyovu, Süleyman Sani Axundovu, Əhmədağa Mustafayevi, Teymurbəy Bayraməlibəyovu, Məhəməd Mahmudbəyovu, Sultan Məcid Qənzadəni, Abdulla Şaiqi, Həsənbəy Zərdabini, Fərhad Ağazadəni və başqalarını daxil edirdi.

F.Köçərli müəllimi öz üzərində daim işləməyi, təhsilini artırmağı, biliyini durmadan genişləndirməyi, təcürbəsini zənginləşdirməyi, dövrün tələbini duymağı bacaran şəxs kimi görmək istəyirdi. O, «Müəllimlərimiz və onların halı» məqaləsində yazırdı: «Yarıncıq müəllimlərin isə öz üzərində çalışmağa, müəllimlərinə həvəsləri olmayır. Özlərinin xəbərləri olmaya-olmaya geri qalır və avam halına düşürlər». F.Köçərli müəllim dostlarına yazdığı məktublarında qeyd edirdi ki, müəllimin şəxsiyyətinin tərbiyədə heç bir şeylə əvəz oluna bilməyəcək müstəsna rolu vardır. Əgər o, yaxşı müəllimdirsə, hər bir şəraitdə şagirdlərinə təsir göstərə bilər, onu fəaliyyətə yönəltməyi bacarır. Əsil müəllim on küt şagirdi belə elmlərlə silahlandı bilər. Onun bu fikri çəx pədaqoqu Y.A.Komenskinin fikirləri ilə səsleşir. Y.A.Komenskiyə görə pis şagird yoxdur, işini bilməyən, pis müəllim vardır».

F.Köçərli müəllimin köhnə məktəbin qabiliyyətsiz, səriştəsiz müəlliminin çubuq gücü ilə verdiyi tərbiyə üsulunu pisləyir və qeyd edir ki, belə tərbiyə nəticəsində rəhmsiz və dəhşətli canilər yetişdirə bilərlər. O, müəllimdən öz işinin mahir ustası olmasını, tədris etdiyi fənni dərindən bilməsini tələb edirdi. Özünün praktik fəaliyyətində bunları nümayiş etdirməyə çalışırdı. O, dolay yolla da olsa Mehmandarovun məqalələrinə verdiyi cavabında bu məsələyə toxunur, məqaləsini bu sözlərlə yekunlaşdırır: «Mehmandarova cavabımızı bitirərək «ilk qıraat üzrə» məno verdiyi dərס üçün təşəkkür etməyi özümə borc bilirəm. Lakin hərəğah Mehmandarov öz dərsləri ilə həqiqətlən məni maarifləndirmək istəyirsə, onda bu müddəaları nəzərdən qaçırmamalıdır. Hər bir

dərס o zaman yaxşı nəticə verər ki, müəllim o dərס əsaslı hazırlanmış olsun. Onun dərsinin materialı geniş və mürəkkəbdir, onu əsaslı işləmək və daqiqə döyrənmək lazımdır. Yalnız dərslərdən və bəzi yazıçıların sothi əsərlərindən alınan məlumatla bizi məşğul edən mübahisəli məsələnin məzmununu tam əhatə etmək olmaz, həm də öz təlimində mümkündür dərədə kəskin ifadələrdən qaçmalıdır, çünki bu, müasir pədaqogikanın tələbinə ziddir». Bu yığcam parçada müəllim sonatkarlığına və ustalığına xas olan bir sıra mühüm müddəalar verilmişdir. Hər şeydən əvvəl müəllimlərdən dərסə hazırlamaq məsuliyyəti tələb olunur. Müəllimdən dərסdə təmkinli olmaq, nəzakətli davranmaq, həssas qəlbə sahib olmaq kimi keyfiyyətlərin olması zəruri sayılır.

F.Köçərli müəllimlərdən ictimai işlərdə fəal iştirak etməyi, çətinlikdən qorxmamağı, nöqsanları görüb gizlənməməyi, təşəbbüskarların səsinə səs verməyi tələb edirdi.

Müəllimlər ittifaqında F.Köçərli təlim-tərbiyənin tərəqqi yolunu görürdü. «Müəllimlər ictimaiyyətinə dair» məqaləsində (1906) yazırdı: «Müəllimlər müəllimlərin əvvəlinci təsis olunmuş ictimai, əlbəttə, qəlsursuz deyil, onun kəmkəşiri çöxdür, bu ictimai demək olur k, gələcək ictimai və ittifaqımız üçün bir intahandır».

Gələcək ali fikirlərimizin, müqəddəs niyyətlərimizin əmələ gəlməsi və nəticə verməsi üçün bir nümunədir. Bu ictimada biz ancaq öz gücümüzü və bacarığımızı, bilik və təcürbəmizi sinaməq istəyirik və bu ictimai, bir tərəfdən bizə təcrübəsiz və az bilikli olmağımızı aşkar edir, özge bir tərəfdən bəzi yaxşı sifətlərimizi də açıq-aydın eylədi. O, sifətlərdən şayəni diqqət olan budur ki, ictimai cəmiyyət olan müəllimlər öz eynib və qəlsurlarını göstərməkdən çəkinməyib, müqəddəs vəzifələrini layiqincə icra və ada etməməklərini açıb söylədilər və hər kəs öz mübtəla olduğu mərəzədən bəhs edib, o mərəzin əsasını dəxi bəyan eylədi və naxoşluqlarına çəx axtarməqə şəvq həvəs göstərdi.

Bu ittifaq təlim və tərbiyə yolunda işləmək, gələcəkdəki tərəqqi və səadətimize şəhadət verir».

F.Köçərli müəllimlərə qarşı hücum edən, onların ləyaqətini alçaltmağa çalışınlara qarşı həmişə mübarizə aparmış, müəllimlərin hüquqlarını müdafiə etmişdir. 1906-cı ildə «İrşad» qəzetində çəp etdirdiyi «Təlim xeyir edənlərimizin cəzası» məqaləsində uzun müddət müəllimlik etmiş H.Bayraməlibəyova olan həqəslə hücumların əleyhinə yazırdı: «Cəhalət meydanında ömründən axırınadək kəmalı şəvq ilə cəng edən mübarizlərə bənzər bu qisim müəllimlərimiz əzdir».

F.Köçərli müəllimin qarşısında tələb qoyarkən S.M.Qənzadənin simasında necə sədaqətli təşəbbüskar və yaradıcı müəllim olduğunu qeyd edirdi. O, dostu N.O.Zamaraının xatirəsinə həsr etdiyi «Dost müəllim», «N.O. Zamaraının xatirəsi», habelə A.O.Çernyavskiyə həsr etdiyi məqalələrində onları uşaq psixologiyasını dərindən bilən, uşaqları sevmən, tələbkər, ciddi, insanpərvər ustad kimi səciyyələndirmişdir.

Yaxşı müəllimdən bəhs edən F.Köçərli bu sıraya A.O.Çernyayevskinin adını da daxil edir. Təsədüfi deyildir ki, F.Köçərli A.O.Çernyayevskinin xatiratına iki məqalə həsr etmişdir. Orada Çernyayevskinin əsil müəllimə xas olan nəcib sifətlərindən, insani keyfiyyətlərindən hərtərəfli danışmış, onun şagirdlər arasında qazandığı, böyük nüfuzu ön plana çəkmiş, uşaq qəlbına yol açmaq, şəxsi nümunəsi ilə təsir göstərmək bacarığını xüsusi qeyd etmişdir. Onun dediyinə görə 15 il qiymətli ömründən birinci növbədə Azərbaycan Xalq müəllimləri hazırlığına sərf etməli və sevimli müəllimi və rəhbəri unutmmaq kobud qədər bilməzlik olardı. F.Köçərlinin fikrindən çıxan nəticə bundan ibarətdir ki, müəllim xalq mənafehi üçün tömənnəsiz, vicdanla işləməlidir. Belə müəllimi xalq unutmur və unutmaya da haqqı yoxdur.

Müəllimin böyüyən nəslin hüsn-rəğbətini qazanmasına səbəb öz işinə dərinlən bağlanması ilə əlaqədardır. Belə müəllimlər şöhrət gəzmir, kimsəyə diqqətini cəlb etmək niyyətində olmurlar. Onlar öz xoşbəxt günlərini böyüyən nəslin müəllimi məhəbbətində tapırlar. Müəllim öz həvələri ilə bu istəyinə nail ola bilər. O, hər hansı bir məsələnin həllində əqlin hökümünü rəhbər tutmalı, məsələnin həyatı əhəmiyyətinə tam inandığı qəti hərəkət etməlidir. Müəllim özünün gözəl nümunəsinə şagirdləri ruhlandırmalı, zəhmətə və biliyə maraqla oyaq etməlidir. Belə müəllimlər şagirdlərin məhəbbətini qazana bilər.

F.Köçərli A.O.Çernyayevskinin Qori seminarıyının Azərbaycan şöbəsindəki ilk fəaliyyətini yada salır. Bu dövrdə Firudinbəylin özü də Çernyayevskinin tələbəsi idi. İlk dəfə Azərbaycan şöbəsinə qəbul olunmuş tələbələr, o cümlədən, Köçərli də məktəbə yaşları nisbətən keçmiş, fiziki və mənəvi cəhətdən müəyyən istiqamətdə formalaşmış, yetkin gənclər idi. Bunlara lazımı tərbiyəvi təsir göstərmək, onların arasında nüfuz qazanmaq çox da asan iş deyildi. A.O.Çernyayevski isə bu nüfuzu qazana bilmişdi.

F.Köçərli göstərir ki, gənc öyrəklər yaxşı heç edərlər ki, kim onlara necə münasibət bəsləyir. Onların özlərinin gəncliyə xas ehtiraslı məhəbbətləri ilə belə xeyirxah müəllim ürəkdən sevir, inanır, kömək və təsəlli aşırlar. F.Köçərli yazırdı ki, ilk illərində qəbul olunmuş tələbələr məktəbə yaşlı keçmiş, mənəvi və fiziki cəhətdən müəyyən istiqamətdə yetkinləşmiş gənclərə və Azərbaycan şöbəsinin tələbələrinə A.O.Çernyayevskinin nüfuzunun təsirinə heyranlən etməli idi. Düzgün tərbiyə almanın məscid məktəbinin sətir intizamından bir qədər kobudlaşmış, tərbiyəvi təsirləri çətin qəbul edən bu gənclər bir çox mənfi keyfiyyətlərə malik idilər. Lakin A.O.Çernyayevskinin pedaqoji sərəstəsi, mərifəti, insanların həyat şəraitini düzgün anlaması onlara qayğılı münasibəti, nümunəvi davranış və xarakter, ən əsası təfeyül şəraitinə qaydan qaldırılması tədris ilinin sonunadək onlarda əməyə, səmimiyyətə, xeyirxahlığa qəbil çox hüsn-rəğbətə layiq ünsürlər, şəxslər yetişirdi.

F.Köçərlinin fikrinə görə müəllimin şagirdləri üzərində təsiri də güclü olmalı, onun ürayində elə dərin iz buraxmalıdır ki, təsiri yalnız şagirdin məktəbli dövründə deyil, bütün ömrü boyu qalsın, daha sonra isə həyatlarının ən

çətin zamanlarında belə məsləhət üçün ona müraciət etsinlər. Bu cür müəllimlər pedaqoji fikir tarixində böyük yer tutmuşlar. Rus pedaqoqlarından Uşinski, Lesqaft, alman pedaqoqu Disterverq, işveç pedaqoqu Pestalotsi, İngiltərə pedaqoqu Robert Ouen, Azərbaycan pedaqoqları Zərdabi, Şirvani, Çernyayevski, P.Əfəndiyev, Abbas Sahhat, Sabir, Köçərlinin özü belə müəllimlər sırasına daxilidirlər. Onların yetirmələri bütün həyatları boyu müəllimləri ilə ünsiyyətini kəsməmiş, bütün arzu və istəklərini onlarla paylaşmışlar. Bu müəllimlər öz yetirmələrinə müdrik fikirlər vermiş, yol göstərmiş, onların həmişə yanlarında olduqlarını bildirmişlər. F.Köçərli müəllimin bu xüsusi keyfiyyətini Çernyayevskinin simasında, davranış və hərəkətlərində insanlara humanistik, qayğıkeşlik nümunəsində axtarırdı. O, yazırdı: «Onun məktəbi bitmiş şagirdlərindən çox çətin hallarda məsləhət üçün ona müraciət edirdilər. Öz işinə sevinclə yanaşan gənc müəllimlər onlara tapşırılan işləri nə dərəcədə doğru apardıqlarına şübhə edərkən çox narahət olurdular. Bu şübhələri dağıtmaq üçün onlar Çernyayevskiyə müraciət edirdilər. O da özünün hikmətli göstərişləri ilə onların şübhələrini dağıdırdı, müəllimin vəzifələrini yüngülləşdirirdi, onların müqəddəs işlərinə inamlarını möhkəmləndirirdi.

F.Köçərli yaxşı müəllimədən bir sıra cəhətlərin olmasını tələb edirdi. Bu tələblər sırasına xalqını yaxşı tanımaq, onun dərdini, kədərinə bilmək, zəhmətkeş kəndlilərin və qadınların taleyinə yanaşmaq, tərbiyə işində tələbkarlıqla hörmətli əhəngdar surətdə məharətlə birləşdirmək, öyrəncilərə səmimi, həssas, qayğıkeş olmaq və s. daxilidir. Firudinbəylin müəllimədə görmək istədiyi əsas keyfiyyətlər bunlardan ibarətdir.

«İqlbal» qəzetinin 28 noyabr 1914-cü il nömrəsində «İsmayıl bəy Qaspirinski» məqaləsində o müəllimin təcürbə mübadiləsinə böyük əhəmiyyət verirdi. F.Köçərli yazır: «1890-cı sənədə haqır müsəlman şöbəsinin cümbüdəki ibtidai məktəbin sabiq müəllimi Səfərlibəy Vəlibəyovlə mühtərəm ustadımızı ziyarət etmək qəsdinə Bağçasaray asim olduq. On gündən ziyadə İsmayıl bəy evində bizi qonaq saxladı...Zacirli mədrəsəsinin müdiri İlahac Abdulla Əfəndilə və Bağçasaray sair ayanınlə mərhum bizi tanış etdi. Yeni üsulla təsis etdiyi məktəbi göstərdi və üsul-təlimdə məhir olan mərhum Vəlibəyov nümunə olaraq xocalar hüzurunda gözəl dars verdi».

F.Köçərli müəllimi «millətün çirəği», həyatın rövnağı hesab edirdi. O müəllim hazırlığı məsələsinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, özəl işe uzun müddət müəllim hazırlığı ilə məşğul olmuşdur. 1895-ci ildən 1918-ci ilə qədər Qori Zaqafqaziya Müəllimlər Seminarıyında müəllim, 1918-ci ildən 1920-ci ilə qədər Qazaxda darülmüəlliminin həm müdiri, həm də pedaqogika-psixologiya müəllimi sifətində çalışmışdır. Onun müəllimlik keyfiyyətlərindən danışmaq, müəllim haqqında söylədiyi fikirləri təhlil etmək o deməkdir ki, Köçərlini bütövlükdə dərk edə bilməmişik.

F.Köçərli «Zaqafqaziya seminarıyası», «Bir darülmüəllim kifayətdirmi?», «Tiflisdə müsəlman ruhani seminarıyası», «Müsəlmanların ehtiyacı haqqında

məsələyə dair» və başqa məqalələrində müəllimlərin fəaliyyətindən bəhs etmişdir.

F.Köçərli müəllimdən bəhs edərkən onun ardıcıl mütaliə etməsini, mənəvi zənginləşməsini lazım bildirdi. O həvəssiz dərs deyən müəllimləri yazıq adam hesab edirdi. Onun təhsil sahəsində apardığı mübarizəsi çoxcəhətli və rəngarəng idi. F.Köçərli müəllim olduğu üçün onları çox yüksək dəyərləndirirdi, onun tələbələrini də müəllimləri xoş hisslərlə xatırlayırlar. Köçərli haqqında onun tələbələri, onu yaxından tanıyan Qori məzunlarından Ə.Səbri, Ə.Seyidov, Q.Həsənov, Ç.Abbasov, H.Şahsuvarov və başqaları bu sətirlərin müəllifinə olduqca maraqlı xatirələr söyləmişlər. Onlardan bəzilərinə nəzər salaıq:

Q.Həsənov «Mənim, acığını desəm musiqi qabiliyyətim yox idi. Musiqi müəllimimiz mən skripkanı əlimə alan kimi qışqırırdı: - O, Həsənov. Yenə də sən oy, oy, oy! - deyərək o tərəfə bu tərəfə gəzirdi və kamanda yayının ağacı ilə mənim barmaqlarıma acıqlı-acıqlı vururdu. Bir gün əhvalatı F.Köçərliyə danışdım. Məni dinlədi və mənə elə gəldi ki, o, mənim sözlərimə heç bir əhəmiyyət vermədi. Düşündüm ki, görünür nəhaq yerə demişəm. Amma bilirdim ki, Frudinbov musiqi müəllimimizə nə demişəm, səbahısı günü müəllim mənə yaxınlaşıb «Гасанов, ты хороший мальчик, ты можешь играть. Давай попробуем» - deyərək mənimlə çox mehriban dərslərə başladı». Başqa bir nümunə:

Ə.Səbri: «F.Köçərli bizə təkcə əmli olmağı deyil, həm də səlqiqli, qənaətçil, təmizkar olmağı öyrədirdi. Onun cıblarında hər şeyin öz yeri var idi. O, bir cibinə əlini iki dəfə salıb pəncəyi sürtməzdi. O, bu keyfiyyəti biz şagirdlərə də tərbiyə edə bilməşdi və yaxud, pulumuzu saxlamaq üçün Köçərliyə verərdik. Ondən xərçlik üçün pul istədikdə o, bu pulların nəyə xərçləndiyi barədə bizdən hesabət alar və israfçılığa yol verməzdi. Köçərli bizim vaxtında çimməyimizə, dımaqlarımızə kəsməyimizə, xüsüsən, ayaqlarımızə yumağımızə diqqət yetirərdi. Həmişə deyərdi: «İnsanın dımağı ilə ayaqqabısının təmizliyi onun mədəniyyətini göstərir».

Bu xatirələrdən aydın olur ki, F.Köçərli hələ Qori seminariyasında kimsəsiz və köməksiz təhsil alan kiçik yaşlı Azərbaycan balalarının müdafiəçisi və arxası olmuşdur. Uşaqlar Köçərliyə özlərinə ən yaxın adam, onları hədə-qorxudan, nəhaq tənə və təhmətdən, böhənə və şərddən qoruyan humanist müəllim, qayğıkeş ata, nəcib bir insan hesab etmişlər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Ə.Y.Seyidov. «Azərbaycanda pədaqoqi fikrin inkişaf tarixi», Bakı, 1987
2. F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963
3. F.Köçərli. Balalara hədiyyə. Bakı, 1972
4. Ə.Bağırov. «Görkəmli maarif xadimi Aleksey Osipoviç Çernyayevski. «Azərbaycan məktəbi», № 9, Bakı, 1957
5. Ə.F.Seyidov. Qori seminariyası və onun məzunları. Bakı, 1988
6. Ə.Seyidov. Azərbaycan pədaqoqi fikrin inkişaf tarixi. Bakı, 1987
7. F.Rüstəmov. Pədaqogika tarixi. Bakı, 2006